

of Poles in that period proves interrelated features that influenced the course of the process. On the one hand, the evolution from the status identity up to the national identity had taken place in the public mind. The involvement at the national constructing of representatives of all segments of the population had promoted awareness of the unity of all Poles within different state entities. On the other, – the traditional conservative regionalism of the «kresy» was preserved, it was manifested in defending regional interests in relations with the authorities during the electoral process and so on. This situation was caused by the special status of the right bank Ukrainian provinces in the thinking of the Russian establishment and the Russian public about their own national-imperial space, it had led to a consistent policy of restrictions of Polish influence in the region.

Key words: *the Polish social movement, the Russification, parliamentary activities, the imperial strategy of integration, the «Polish question», civic initiatives, the politicization, «survival strategy», «kresy».*

Отримано: 22.09.2017

УДК 94:338.3(447.4)«18»:930.2

А. Б. Задорожнюк

«РЕМІСНИЧЕ ПОЛОЖЕННЯ 1785 р.» ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВИЩЕ ЦЕХОВОГО ВИРОБНИЦТВА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ХІХ ст.

Цехові організації ремісників впродовж кількох століть залишалися основними виробниками промислової продукції, задовольняючи попит населення. Наприкінці ХVІІІ ст. відзначається певний занепад цехового устрою, що зумовлюється багатьма причинами. Однією з них було запровадження законодавчою владою різноманітних «антицехових» правових актів. У статті подається аналіз змісту «Ремісничого положення 1785 р.», з'ясовується його вплив на становище цехових виробників Правобережної України. Організаційні нововведення, збільшення підконтрольності цехів від органів місцевого врядування, кількісне зростання оподаткування ремісників, – усе це негативно позначилося на цілісності цехового устрою, поглибило кризу цехової системи, зумовило повну ліквідацію цехового устрою на початку ХХ ст.

Ключові слова: *Правобережна Україна, Ремісниче положення 1785 р., ремісничі цехи, цехові привілеї, цехові статuti, магістрати, ратуші.*

Після ліквідації в середині 30-х рр. ХІХ ст. магдебурзьких положень ремісничо-виробничу діяльність у Правобережній Україні стали регулювати законодавчі та юридичні норми Російської імперії. Першочергову роль щодо цехів відіграло «Ремісниче положення 1785 р.», що складалося із 117 статей, було складовою частиною так званого «Городового Положення», й надавало містам та їх мешканцям необхідні «вигоди і привілеї» [11].

На жаль, досліджувана проблема в джерелознавчому аспекті спеціально в історіографії не вивчалась, хоча окремі її напрями

піднімалися в працях В. Балушка [1], В. Голобуцького [2], І. Гуржія [3] А. Єршова [5], О. Компан [7], Ю. Сідинського [12], П. Клименка [8], К. Пажитнова [10], та інших науковців. Роботи згаданих авторів ґрунтувалися на різних джерелах, проте у них відсутній розгляд економіко-правових причин, що спричинили деградацію цехових об'єднань. У працях недостатня увага приділена і різноманітним законодавчим положенням та наслідкам їх впровадження на ремісничі товариства. Авторами здебільшого наголошується, що останні занепали за причин внутрішніх суперечок та неспроможністю конкурувати з мануфактурним і фабрично-заводським виробництвом.

Дана стаття ставить на меті, за допомогою різних джерел, дослідити вплив «Ремісничого положення 1785 р.» на цехові об'єднання; вивчити передумови його виникнення, а також «вигоди» для ремісників, які обмежували економічний розвиток товариств і ставили їх у залежність від владних структур, що поглиблює аналіз причин занепаду цехового устрою.

Пам'яток існування на території Правобережжя ремісничих об'єднань існує чимало, це і актові книги, і державні переписи, і документи загальнодержавного оподаткування – подимні реєстри та цехові книги.

Процес становлення ремісничих товариств пройшов складний еволюційний шлях. Цеховий устрій, як форма організації виробництва, почав виникати на Правобережжі ще наприкінці XV – на початку XVI ст., за необхідності захисту прав і привілеїв ремісників від свавілля посадових осіб та вироблення якісної, конкурентоздатної продукції. Виробництво останньої, а також кількість цехів та чисельність ремісників залежала від розміру населеного пункту, густоти заселення навколишньої території, базарних та ярмаркових днів.

Акти на затвердження цехів видавалися польським королем і магнатами; утворювала ремісничі об'єднання й міська влада, наділена привілеями магдебурзького права.

Тогочасні цехові товариства являли собою спільноти, що мали відносно самостійний характер. Вони володіли правами і привілеями, що були закріплені відповідними документами: актами, положеннями та постановами міської влади, статутами [1, с.16]. Останні регламентували: кількість підмайстрів і учнів та строки їх учнівства, об'єм закупівельної сировини, якість продукції, тривалість робочого дня, розмір оплати ремісників [2, с.89]. На ремісничі об'єднання покладалося певне оподаткування та виконання різноманітних повинностей: охорони своїх міст, будівництво шляхів, налагодження гребель. Цех, будучи своєрідною релігійною організацією, мав свою церкву, каплицю чи ікону в церкві. Кожне товариство мало і свою атрибутику: емблеми з зображенням знарядь праці, прапори, цехову печатку, скриньку, де зберігалися документи та гроші [1, с.17]. У ремісничому осередку були розподілені обов'язки. Цехмістер стежив за непорушніс-

тю «установ», клопотався за майно. Старші товариші розглядали питання вступу та відбування «молодчества». Ключник виконував бухгалтерські функції. Писар вів книги та ділове листування. Підмайстри й учні, під наглядом майстрів, навчалися відповідних ремісничих професій.

При включенні Правобережної України до складу Російської держави, царський уряд визнавав за цеховими об'єднаннями їх права і привілеї [2, с.123]. Але, вже в середині 30-х рр. XIX ст., по більшості міст Правобережжя проходить процес скасування маґдебургій, які були «оберігом» ремісничих об'єднань, що вплинуло на їх розвиток.

На перший погляд, «Ремісничим положенням...» впроваджувалися, незалежно від розташування, чисельності і спеціалізації товариств, узагальнені правила в їх існування і «нові привілеї» для ремісників. Адже цехові об'єднання різнилися не тільки в своєму правовому підпорядкуванні та побудові внутрішньої ієрархії, а й у організаційному налагодженні своєї роботи. Даний нормативно-правовий документ, умовно, поділяють на три частини. До першої відносять ті положення, що вже мали практичне застосування і лише потребували певного узагальнення. До другої – ті «цехові вигоди», за якими впроваджувались нові організаційні правила в роботу товариств, що зумовлювало їх зростаючу підконтрольність з боку магістратів та ратуш. І до третьої – нововведення «Ремісничого положення», що чисельно збільшували обов'язкові грошові відрахування ремісничих об'єднань до місцевих бюджетів, негативно позначаючись на цілісності цехового устрою, спричиняючи його руйнацію.

Дійсно, законодавчий акт насичений правовими нормами, що вже мали стале, практичне застосування в цехових об'єднаннях і текст регламенту лише узгоджував існуючі незначні розбіжності. До них можемо віднести такі, як професійне зростання ремісників, сприяння у лікуванні, боротьба з пияцтвом, умови надання дозволів працювати в нових товариствах при переїздах тощо. Цехове законодавство визначало чіткі правила становлення майстра. Підмайстер міг стати майстром при умові, коли успішно виконував екзаменаційну роботу і досягав віку не менше 24 років. При вступі до цеху майстер вносив певну суму грошей до цехової скрині, але не більше 10 руб. При записі учня до цеху майстер вказував його ім'я, місце народження та вік. Учень сплачував визначену суму грошей, яка складала не більше 5 руб. і перебував у навчанні від 3 до 5 років. Суму вступних внесків щороку визначали цехові збори [11, с.368].

По закінченню терміну навчання кандидат був зобов'язаний «надати якісний урок» (продемонструвати) свою роботу. Після її схвальної оцінки від майстрів підмайстер отримував свідоцтво. У випадку провалу, знов повторював даний «іспит» поки не склав, але не частіше одного разу на півроку [11, с.374].

Якщо цеховий ремісник займався шахрайством, обманював, обважував і на нього надходила скарга до цеху, то на нього на-

клади штраф вдвічі більший від отриманого незаконним шляхом прибутку. Після цього його виключали з цеху. Всім цеховикам, під загрозою штрафу, заборонялося навіть розмовляти із звільненим ремісником. Якщо підмайстер чи учень брали роботу без відома майстра, то звинувачені у цьому утримувалися у в'язниці вдвічі більше часу, ніж працювали незаконно. Після звільнення із ув'язнення жоден майстер не мав права узяти таких осіб на роботу. Якщо присуджений до сплати штрафу добровільно не вносив зазначеної суми до цехової скриньки, його спроваджували до магістрату. Там з нього збирали подвійний штраф, половина якого йшла до цехової скриньки, а інша – до міської скарбниці.

Закон встановлював шість робочих днів на тиждень, а вихідні – у неділю та у свята. Працювати реміснику належало з шести годин ранку до шести годин вечора, за виключенням півгодини на сніданок і півтори години на обід. Якщо ремісник до десятої години вечора не приходив додому, то з того часу за кожну наступну годину він змушений був заплатити встановлений штраф [11, п.123, ст.107.]. За виконанням правил «Ремісничого положення...» наглядали міський магістрат або ратуша, які вимагали дотримання закону від представників цехового управління.

Ремісникам-майстрам заборонялося примушувати підмайстрів та учнів виконувати роботу «не по ремеслу» [11, с.374]. Учні платили за навчання своїм майстрам, а підмайстри отримували за роботу грошову винагороду [11, с.372]. Зазнавала часткової зміни і сама назва ремісничого осередку. Не обов'язково останній мав носити назву «цех», впроваджувалася нова назва «реміснича управа» [11, с.364].

Негативно вплинули на ремісничі товариства ті частини «положення», що вносили нові організаційні вимоги в роботу цехових об'єднань та збільшували їх підконтрольність від органів місцевого врядування. Так, по-перше, вдовам майстрів, які, зрозуміло, не мали достатньої виробничої практики, дозволялося не тільки продовжувати справи померлих чоловіків, а й набирати до себе учнів [11, с.362]. З огляду на професійність майбутніх ремісників, вона безперечно була не з найкращих. По-друге, всі цехи населеного пункту повинні були обрати Ремісничого голову [11, с.365] й у випадку протиріч між товариствами чи всередині останнього повинні були звертатися до нього [11, с.366]. По-третє, кандидатури переобраних управних старшин (цехмістрів) та старших товаришів необхідно було узгоджувати з магістратом чи ратушею [11, с.365], що мала приводити їх до присяги [11, с.366]. Відповідно, з великою ймовірністю можемо припустити, що неодноразовими були випадки, коли виробничі осередки не могли очолити майстри-професіонали, які не влаштували місцеві органи влади. По-четверте, до цехів повинні були входити всі ремісники того чи іншого населеного пункту, незалежно від їх спеціалізації. Об'єднання мали складатись з однакових спеціальностей, за умов, якщо в місті було не менше п'яти майстрів тієї професії [11, с.364]. І хоча останнє спричинило занепад цілого ряду ремісничих

чих професій, даний пункт був дещо суперечливим. Так, у цьому ж акті дозволялася реміснича діяльність поза межами товариств, за умов підтверженої майстрам роботи та обов'язкових зборів в управу [11, с.369-370]. По-п'яте, в «положенні» була прописана заборона ремісникам інших держав вступати до цехів [11, с.365], що позбавляло об'єднання практично залучати в виробництві до-свід закордонних майстрів.

Важливе місце в тексті «Ремісничого положення» посідають питання чисельного зростання грошових відрахувань товариств до органів місцевого врядування. Враховуючи недопустимість зниження податкових надходжень до місцевих бюджетів, «Ремісничим положенням» впроваджувались нові «правила» в роботу цехових товариств. Їх ігнорування зводилися до застосування різноманітних штрафних санкцій.

Частина з пунктів законодавчого акту, що відображала фінансову сторону наповнення «цехової скриньки», беззаперечно мала позитивно вплинути на роботу ремісничих товариств. Наприклад, за несправедливу скаргу вводилася пеня в розмірі двадцять п'ять рублів [11, с.379], за шахрайство, що підтверджувалось двома свідками, – застосовували подвійну пеню [11, с.379]. Штрафувалися прогули та продаж старих виробів за ціною нових [11, с.380].

Але дотримання окремих норм «положення» не було можливим. Вони не тільки не вкладалися в рамки цехово-виробничої системи, а й деградаційно позначалися на сталих внутрішніх укладах товариств. Наприклад, заборонялося бити [11, с.371] і виганяти учнів [11, с.376]. Ремісників, що вели себе на сході товариства непристойно, не тільки штрафували, а й виганяли з цеху терміном на один рік [11, с.379], що, безумовно, позначалося на кількості виготовленої продукції. На членів ремісничих об'єднань покладали обов'язки, виконання яких потребувало і постійного їх відриву від виробництва. Так, «під острахом пені» цехмістра зобов'язували приймати участь у засіданнях міської думи та говорити про «недостатки» і «нужди» товариства [11, с.365], а підмайстри не тільки повинні були ходити за управними справами до органів міського управління, не перекладаючи даний обов'язок на інших, а й не мали права, без дозволу управного старшини (цехмістра), від'їжджати з міста більше чим на добу [11, с.367].

І хоча розмір «пені» за порушення нормативно-правового акту [11, с.382] та кількісний об'єм оподаткування до казни [11, с.379] раз на рік визначали самі товариства, у випадку надмірного їх зниження, магістратам і ратушам «дозволялося робити стягнення з цехів» [11, с.382]. Відповідно «цехова скринька» починала наповнюватись за рахунок грошових стягнень від ремісників, що підривало цілісність самих товариств.

Цехові об'єднання зобов'язували читати «Ремісниче положення» своїм ремісникам кожні чотири місяця [11, с.378], а контроль за його виконанням покладалася на органи міського управління – магістрати і ратуші [11, с.383].

Отже, «Ремісниче положення 1785 р.» дозволяло записувати до цеху «всякого, хто бажає виробляти в місті ремесло чи рукоділля, і кого, згідно із законом, можна віднести до міщанського стану» [11, п.120]. Цехи організовувалися при наявності у місті не менше 5 майстрів одного виду ремесла. Ця норма продовжувала діяти до кінця XIX ст. Наприкінці XIX ст. при врахуванні кількості майстрів у цеху, основна увага зверталася на віросповідання майстра. Така заходи були вжиті для боротьби із єврейською більшістю у цехових організаціях і для залучення до них майстрів-християн.

Представники усіх ремісничих цехів міста щорічно обирали ремісничого голову, який розглядав спірні питання, що виникали всередині цеху або між цехами. Реміснича управа вирішувала сварки й суперечки, що стосувалися ремесла, а також справи, спірна сума яких не перевищувала 25 руб. Якщо ж сторони були незадоволені рішенням управи, або вартість суперечки перевищувала 25 руб., то питання виносилося на розгляд магістрату. Цехові збори повинні були проводитися один раз в чотири місяці.

До обов'язкових атрибутів інтер'єру цехового будинку відносилися: шафа й стіл з ящиками під замком з трьома ключами, де зберігалися текст «Ремісничого положення...», знак ремесла, печатка, скарбниця, книги прибутків та видатків. Ключі знаходилися у старшини і двох заступників (товаришів). У ремісничій управі також велись три книги: для запису майстрів, підмайстрів та учнів. Контроль за цеховими прибутками і видатками стає головною функцією ремісничої управи, що чітко фіксували імперські цехові закони.

У містах Правобережжя, де були запроваджені ремісничі цехи, заборонялося позацеховим ремісникам виконувати роботу цехових майстрів. Не членам цеху заборонялося також мати підмайстрів та учнів, вони не могли виставляти на будинку вивіску про своє ремесло. Але, «денного харчування»¹ цех нікому заборонити не міг. Згідно закону, стати майстром і відкрити свою майстерню було справою довготривалою, розрахованою на формування технічних і моральних якостей майбутнього майстра. Цехові майстри через ремісничу управу намагалися перешкодити роботі позацеховим ремісникам.

Отже, «Ремісниче положення 1785 р.» закріпило за міськими жителями виключне право на заняття промисловістю і торгівлею в межах міста, посилило їхні корпоративні права, передало у власність громад міські землі, а у власність окремих осіб – торговельно-промислові заклади [9, с.112]. Закон чітко регламентував організацію ремісничої праці, що засвідчує певний вплив західноєвропейських цехових статутів (відносна свобода цеховиків, виділення цехом грошей на церкву).

У містах і містечках Правобережжя «Ремісниче положення 1785 р.» набрало офіційної й обов'язкової сили закону у 1840 р.,

¹ Денне харчування – заробіток, що забезпечував денний прожитковий мінімум.

коли «чинні тут форми польського й литовського права були замінені на загальноросійські» [8, с.3].

Лише у 1900 р. уряд, з ініціативи Міністерства внутрішніх справ, прийняв рішення про ліквідацію цехового устрою [4, с.134]. У 1902 р. цеховий устрій був повністю ліквідований на території Правобережжя [12, с.31].

Отже, занепад ремісничих організацій був спричинений скоріше цілеспрямованим правовим впливом ніж економічними нововведеннями. Свою роль у занепаді цехового устрою відігравав також і вплив централізованого керування в Російській імперії. Відомо, що в країнах з міцною владою стійкість цехів була значно менша, ніж у країнах, які такої влади не мали [7, с.198].

Таким чином, у результаті запровадження «Ремісничого положення 1785 р.» було формально запроваджено російську юридичну базу для сфери економіки. І якщо у першій половині XIX ст. в губернії ще діяли старі, видані у XVIII ст., статuti цехів, то у другій половині XIX ст. край остаточно ввійшов до імперської економічної системи господарювання. Правове поле російського промислового законодавства діяло подібним чином і в інших регіонах імперії, приєднаних до Росії на початку XIX ст. Зокрема, аналогічні дії ремісничого законодавства простежувалися в Литві та Бессарабії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бадушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наукова думка, 1993. 119 с.
2. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1970. 298 с.
3. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I пол. XIX ст. Київ, 1954. 451 с.
4. Дементьев Е. Цехи в России // *Энциклопедический словарь* / изд. Ф. Брокгауз, И. Эфрон. 13-е изд. Санкт-Петербург: Типолитография И.А. Эфрона, 1907. Т. 38. С. 131-134.
5. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII ст. // *Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті*. Ніжин: Держдрукарня, 1929. Кн. IX. С. 123-137.
6. Казмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в 1 чверті XIX ст. Київ, 1998. 174 с.
7. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: АН УРСР, 1963. 388 с.
8. Клименко П. В. Цехи на Україні. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ, 1939. 199 с.
9. Миронов Б.М. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. 548 с.
10. Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. Москва, 1952. 210 с.
11. Первое Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXII. № 16187. [Грамота]: Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 // *Полное собра-*

ние законов Российской империи. Собрание первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. собств. его имп. велич. канцелярии, 1830. Т. 22: 1784–1788. С. 358–386.

12. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии // *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольский, 1904. 102 с.

А. Б. Задорожнюк

«Ремесленное положение 1785 р.» и его влияние на состояние цехового производства в Правобережной Украине XIX в.

Цеховые организации ремесленников на протяжении нескольких веков оставались основными производителями промышленной продукции, удовлетворяя спросы населения. В конце XVIII века определяется упадок цеховой системы производства, что обуславливается многими причинами. Одной из них было введение законодательной властью различных «антицеховых» правовых актов. В статье дается анализ содержания «Ремесленного положения 1785 г.», выясняется его влияние на положение цеховых производителей Правобережной Украины. Организационные нововведения, увеличение подконтрольности цехов от органов местного управления, количественный рост налогообложения ремесленников – все это негативно сказалось на целостности цехового строя, углубило кризис цеховой системы, обусловило полную ликвидацию цехового строя в начале XX в.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Ремесленное положение 1785 р., ремесленные цехи, цеховые привилегии, цеховые уставы, магистраты, ратуши.

Andriy Zadorozhniuk

«The artistic position of 1785» and its influence on the state of the shop production in the Right-Bank Ukraine of XIX century

The craft organizations of craftsmen for several centuries remained the main producers of industrial products, meeting the demand of the population. At the end of the eighteenth century, the decline of the shop system of production is determined, which is due to many reasons. One of them was the introduction by legislature of various “anti-court” legal acts. The article gives an analysis of the content of the “Handicraft of 1785”, its influence on the position of shop manufactures of the Right-Bank Ukraine. Organizational innovations, increased control of workshops from local authorities, quantitative increase in the taxation of artisans – all this negatively affected the integrity of the shop system, deepened the crisis of the shop system, conditioned the complete elimination of the shop system in the early twentieth century.

Key words: Right-Bank Ukraine, Handicraft position 1785, handicraft, workshop privileges, workshop charters, city councils, town halls.

Отримано: 12.10.2017